

Zsoltárdallamok Tótfalusi kezén

1. Az *Aranyas Biblia* zsoltárkönyve

Protestáns hagyomány, hogy a gyülekezeti énekeskönyv magva, (néhány felekezetnél a kizárólagos énekeskönyv típusa) a genfi dallamokkal énekelt zsoltárversek gyűjteménye. Századokig megjelent a Biblia kiadásai mellett. Ezt a hagyományt Pfalz gyülekezeteiben és iskoláiban működve szokta meg s mentette át magyarra Szenci Molnár Albert. Tótfalusi Kis Miklós kiadásában is így készült az *Aranyas Biblia*: végére kinyomtatta és odakötötte a zsoltárt. (Reformátusoknak mindig a genfi zsoltárokat jelentette a *zsoltár* szó a közhasználatban, sőt, magát a gyülekezeti énekeskönyvet is így nevezték.) Méltatása s tipográfiai elemzése e bibliakiadásnak illően megtörtént, ám milyen a zsoltárkönyv zenei része, a dallamközlés?¹

Fekete Csaba református lelkész,
a debreceni református Nagy-
könyvtár főmunkatársa.

Tótfalusi a dallamok közlésében is újít, s bár a kiválóan gondos nyomdász törekvésével összhangban hibátlanak volna mondható a dallamok szedése, olyan torzulást is tartalmaz, amelyet majd csak a debreceni kiadások javítottak később.

a. Kulcshibák

A genfi zsoltárdallamok között léd hangnemű nincs,² tehát mindjárt a 3. zsoltár Tótfalusi közreadásában nem lehet helyes. A hiba azonban nem az előjegyzés elmaradásából ered, hanem abból, hogy a szopránkulcs helyett altkulcsot találunk, az egész zsoltárkönyvben mindvégig, ellenben a transzponálás eleinte elmaradt vagy téves.

Csupán a kulcs gépies egységesítése történt meg a zsoltárok elején, a hangok maradtak ott, ahol voltak a korábbi nyomtatásban, ezért tenorkulcsban értelmes a 7–10., 16–18., 23., 25. zsoltár olvasása a sor elejére nyomtatott altkulcs ellenére. A 26. zsoltártól kezdve a Szenci Molnárnál discant-, mezzo- és tenor-kulcsban nyomtatott dallamok helyes átírása nem maradt el, tehát csak néhány ritmusvagy hanghiba található a többi zsoltárban, transzponálási hiba többé nem.

b. A dallamok elhelyezése

Mindvégig versszedéssel készült a zsoltárkönyv, pedig Tótfalusi a lehetőség szerint összeszorította a szöveget, saját metszésű keskeny betűin kívül a betűköz és szóköz is szűk. Mégis, a versszedés miatt sokkalta jobban olvasható a zsoltárvers, mint a múlt századtól dívó kiadásmódban, ahol számozással és bekezdés-

¹ A protestáns bibliakiadások normáit a Genf városában működő Stephanus kiadványai alapozták meg, ezt a németalföldiek is követték, s Tótfalusi mintájára a hazai énekeskönyvek és bibliakiadások egészen a múlt század elejéig őrizték. A dallamok tüzetes vizsgálatára, s az egyes kiadványok jellemzésére összefoglaló tanulmány nem született, csak szórványos vizsgálatok történtek, s néhány megjegyzés olvasható pl. Csomasz Tóth Kálmán munkáiban, s a Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvének hasonló kiadásához mellékelt tanulmányban Borsá Gedeon vizsgálatai alapján. A két munka címét lásd alább a 2. és 3. jegyzetben.

² Lásd a modulusok szerinti elosztást Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp 1950. 228. lap – itt az aeol dallamok sorából kimaradt a 6. zsoltár.

sel, de prózaszerűen szedték a zsolttárstrófákat, s ráadásul a sorok elválasztását a nagybetű mellett semmi nem támogatja. Sajnos, ez 1948 óta, tehát a ma használatos református gyülekezeti énekeskönyvben is így van. Tipográfiájában sem ártana a nagy református nyomdászt követnie a mai református egyháznak.

Igaz, hogy a zsolttárokat fejből énekelték s a nyomtatott szöveg az iskolából kikerült embernek is csak emlékeztető volt, de mégsem közömbös, hogyan látjuk a dallamokat a szövegbe tördelve. Általában jellemző Tótfalusi kiadására, hogy bár a dallamok sorainak egybentartására nem törekszik, mégis csak egyszer kell dallam közben lapozni, ti. a 92. zsolttár első sora a lap alján fért el, a többi a következő, páros oldal tetejére szorult. Nem zavarja az olvasást, hogy némelykor a zsolttár száma és dőlőbetűs felirata az előző lap vagy hasáb alján van, a hangjegyes első sor pedig a következő lap vagy hasáb tetején kezdődik.

Néhányszor az is megtörténik, hogy a lappáron belül, tehát lapozási kényszer nélkül, a dallam kezdősora zárja le a hasábot, s a következő hasáb tetején folytatódik a dallam. Vagy megfordítva, csak a zárósor csúszott át a következő hasáb tetejére. Így a hasáb alján kezdődik, s a második dallamsortól a következő hasáb tetején folytatódik az 55., 79., 97., 112., 140. zsolttár, valamint a Simeon éneke. A dallam zárósora átkerül a következő hasáb tetejére a 46., 89., 99., 113., 146. és 149. zsolttárban. Az *ad notam* jelzéseknél amúgy is ismernie kellett az éneklőknek a dallamot fejből, ezért az sem róható föl, hogy néhány zsolttár strófái közben lapoznia kell az éneklőknek. Tótfalusi sehol nem törekedett arra, hogy új lapon vagy hasábon kezdje a következő zsolttárt, még attól sem óvakodott, hogy a szám és felirat ne kerüljön magában más lapra vagy hasábra: nem követte az ún. fattyúsor-tilalmat. Zsolttárkönyve mégis szép.

Az olvasás és fejből éneklés tényét azért sem feledhetjük, mert a már említett kulcshibák is úgy maradhattak észrevétlenek, hogy nem lapról éneklők alkották az istentiszteleten éneklő gyülekezet többségét, s a kótaértők is inkább megszokásra támaszkodtak, mintsem elemző vizsgálatra, beleértve nyomdászt és korrektort.

c. Hang- és ritmushibák³

Néhányszor *minima* helyett *semibrevis* található, vagy ennek a fordítottja, másutt fölös előjegyzés és hang, s egy-két helyen szekund- vagy terc-elcsúszás. A fölös hang pl. szinte biztosan a korrektúrában maradt benne, tehát a helyesbített hangjegy mellől a szedő elfeledte kidobni a helytelent. A felsorolásban kettőspont után a zsolttárstrófa sorának száma következik.

- 32: 4. egy hang nagymásoddal lecsúszott, *a* helyett *g*.
 38: 1. utolsó előtti hangja *semibrevis* helyett *minima*.
 42: 6. a sorkezdet ismételt *g* helyett *g-f*.
 43: a zárósor utolsó előtti hangja *h* helyett *c*, és *minima* helyett *semibrevis*.

³ „Finom művű, a szedett betűk módjára összerakható hangjegyeket metszett a zsolttárokhoz.” Haiman György: *Az Amszterdami Biblia helye a magyar könyvnyomtatás történetében*. Megjelent az *Aranyas Biblia* betűhív kiadásának mellékletében (Bp. Európa Könyvkiadó, 1991. 27. lap). A kislakú zsolttárkiadásokkal kapcsolatos vizsgálatokat lásd alább. – Borsa Geleon kísérőtanulmánya megjelent a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 12. kötetéhez, a 76-77. lapon. Vizsgálataimat a Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) példányai alapján végeztem, s ellenőriztem az előbb említett, betűről betűre újrasedett kiadás alapján.

- 50: 4. a sorzáró és az 5. sor kezdőhangja *semibrevis*, ez azonban Szenci Molnárnál s más kiadásokban is így van, s csupán az őskiadásra támaszkodó közlések térnek el tőle. Ebben a kérdésben a kritikai kiadás álláspontja sem helyes.
(Ld. RMKT 6. kötet, a dallamokat gondozta Csomasz Tóth Kálmán.)
- 57: zárósora elején elmarad a kulcs, fölös *b* van a helyén.
- 59: 3. egy kismásoddal lecsúszott *b* helyett *a*.
- 61: 1. kezdőhangja *a* helyett *c*, az egyetlen terchiba, ha nem valamelyik (számunkra ismeretlen németalföldi) kiadásra támaszkodik.
- 66: 3. záróhangja *d* helyett *c*, az első sorban helyes (megismétli a dallamsort, más szöveggel, s nem két szövegsort szed alá ismétlőjellel).
- 77: 6. egy *minima* helyett *semibrevis*.
- 88: 2. egy *minima* helyett *semibrevis*.
- 97: 7–8. sorában *minima* helyett *semibrevis* a záró- és kezdőhang. Szenci Molnárnál is így van.
- 104: 7. *minima* helyett *semibrevis* a 4–5. hang, s *d*.
- 115: 3. sorában a 3–4. hang *minima* helyett *semibrevis*.
- 147: 2. a sorzáró hangot megelőzi egy fölös *f* hang, bizonytalannal megfordult a két záróhang, s a korrigálás után a helyes mellett a hibás hangjegy is ott maradt. Nem ellenőrizhettem, hogy van-e ilyen példány, vagy csak a betűhív kiadás hibája. Az eredeti példányokban nem találtam a fölös hangot.

d. Melizmák

Csupán néhány helyen található kéttagú hajlítás a genfi zsoltárokban, amelyet a hagyományos módon két érintkező *brevis* jelez, még a múlt századi magyar református énekeskönyvekben is. Ezekben a helyeken a Tótfalusi gondossága mintha hiányoznék. Valószínű, hogy az idegen ajkú szedők itt a szótagok fölé szedéssel nem boldogultak, nem értették, miként egyeztethető a szótag és hangjegy, és noha láthatóan az egész zsoltárkönyvben kiváló gondossággal ügyelt arra a nyomtató, hogy mindig az éneklendő szótag fölött legyen a hangjegy, a melizmákat maga Tótfalusi sem korrigálta mindenütt. Így aztán hol elmarad a *plica*, hol mindkét hangjegy mellett megvan, hol nem érintkezik a két *brevis*, hol egyik vagy egyik sem *brevis*. Aki tehát nem tudta fejből a zsoltárdallamot, hanem kótából akarta megtanulni, többnyire bizonytalanságban maradt ezeknél a soroknál.

- 2: 4. mindkét hangjegy *plicával* van szedve, s nem érintkezik.
- 6: 1. a melizma jelöletlen, *semibrevis* és *minima* látható a két *brevis* helyett.
- 10: 7. *plica* nélkül két *brevis*, nem érintkezik, az éneklendő szótagtól elcsúszik.
- 13: 4. a két hangjegy nem érintkezik, de nem csúszik el s az első mellől a *plica* nem marad el, azonban a második hangjegy *brevis* helyett *semibrevis*.
- 91: 2. helyes, bár nem ér össze a két hangjegy, a *plica* nem hiányzik.
- 138: 6. van *plica*, de nem érintkezik a két hangjegy s némileg eltolódik.

2. A kis zsoltár dallamközlése

Az *Aranyas Biblia* elkészülte után *magában* kinyomtatott kisalakú zsoltárkönyv (1686) 4200 példánya egészében ugyanazokat a jellemvonásokat mutatja, mint a Bibliához nyomtatott zsoltárkönyv. A különbség a kis formátumból adódik. Ez azt is jelenti, hogy sem Tótfalusi maga, sem segítői és tanácsadói, azaz „a *Belgyiomii Akadémiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által*” (amint az *Aranyas Biblia* címlapján olvassuk) nem történt meg az itt elso-rolt szépséghibák javítása. Akár a figyelem, akár a hozzáértés hiányából.⁴

a. Kulcshibák

Ismétlődik a nyolcadrét kiadásban megismert transzponálási hanyagság, azaz altkulcsra váltva, de eredeti helyükön hagyott hangjegyekkel jelent meg a 3., 7–10., 16–18., 23. és 25. zsoltár. Fölös *b* található a 19. zsoltárban.

b. A dallamok elhelyezése

Olvashatósága nem rosszabb, mint az *Aranyas Bibliáé*. A lappár aránya, a sorok száma teljesen más a keskeny méret miatt. Még hangsúlyosabb a versszedés. Jól érvényesül a tördelésnek az a módja, hogy a kottasor vonalazása a hasáb szélességét kitölti, de maga a dallam alá szedett sor verssor szélességével csaknem megegyezik. Csupán néhányszor történik meg, hogy a dallamsor nem fért volna el semmiképpen, ezért aztán két hangjegyes sor három verssort tartalmaz, vagy a rövidsoros zsoltároknál, amilyen a 19. számú, két rövid sort folyamatosan szed.

Nincs az egész kiadvány szerkesztésére érvényes átgondoltság abban, hogy az egyazon dallamú sorokat ismétlőjellel nyomtatja, s egy kottasor alá két szövegsort ír, vagy más szövegsorral megismétli a dallamsort. Mindkettőre van példa.

Az *Aranyas Biblia* zsoltárkönyve ismétlőjellel közli a 10., 18., 19., 36., 42., 48., 91. és 138. zsoltár megfelelő sorait, tehát két-két szövegsorral.

A kis zsoltár még a 25., 27., 33. zsoltárt is így közli. Egyik kiadásban sem ismétlőjellel és két-két soronként, hanem más szöveggel kétszer találhatók az azonos dallamsorok a 40., 60., 68., 77., 79–81., 84., 89., 105., 122., 148., 149. és 150. zsoltárban.

Ott, ahol két sort szed egy dallamsor alá, a nagyobb méretű és a kottasorba épített kezdőbetű elhelyezése következtében többször nem kerül a megfelelő hangjegyek alá a második sor minden szótagja. Tótfalusi gondossága igen jól látható ott, ahol nem ismétlőjellel, hanem megismételt dallamsorral találjuk az éneket. Ilyenkor a szöveghez alkalmazza a hangjegyeket, azaz a két dallamsorban a hangjegyek másként helyezkednek el.

Többször kell lapoznunk a kis zsoltárban úgy, hogy csak a kezdősor van a lapaljon a 9. és 35. zsoltárban, a folytatás a páros lap tetején, vagy fordítva, csak a záró- sor csúszik át a páros lap tetejére a 25., 54., 60., 61., 91., 107. és 121. zsoltárban.

⁴ Az *Aranyas Biblia* címlapján olvasható megjelölés már az Apáczai Csere János körében működő ösztöndíjasok körében használatos volt. Az ő érdemük a magyar Biblia legalább tíz későbbi kiadása (Németalföldön és Svájcban), s még a következő században is pl. Bod Péter munkájának közreadása. Sajnos, eddig semmiféle ismeretünk nincs arról, ki volt tanácsadó vagy közreműködő zenei kérdésekben Tótfalusi mellett.

Tótfalusinál még nem az illető hang előtt van az egyetlen hangot módosító második bé, hanem mindig a középső vonalon. Nem elcsúszás tehát, ha például a 41. és 80. zsoltárban vagy a *Mennybéli felséges Isten* zárósorában két bé található egymás mellett, másodtávolságra. Gyanítható, hogy hollandiai protestáns énekeskönyvek is mintául szolgáltak Tótfalusinak a Szenci Molnár kiadásai mellett.

c. Hang- és ritmushibák

A kis méret miatt sokkal nehezebb a tördelés és javítás. Alighanem elmaradt a dallamrész ellenőrzése, csupán olyan hibákat orvosolt Tótfalusi, mint a 8° kiadás 37. lapján elmaradt két zárósor pótlása, az 53. zsoltár két legutolsó sora a kis zsoltárban megvan.⁵ De sorra megtalálhatók a másoddal elcsúszások, a *semibrevis*- és *minima*-cserék a 32., 38., 42., 43., 50., 57., 59., 61., 66., 77., 88., 97., 104. és 115. zsoltárban. Ez kétségtelenné teszi, hogy az áttördelt zsoltárkönyv dallamainak korrigálása elmaradt. *A kész szedést használták, úgy, ahogy találták.*

A kulcshibákra is gondolva fölvetődik a kérdés, hogyan javították mások, használat közben, a nem mindig lényegtelen hibákat? – vagy a kottaolvasók úgy tanulták és tanították, ahogy nyomtatásban találták, azaz hibásan? Ez magában vezethetett dallamvariánsok keletkezésére, amelyek aztán a megszokás jogán szívósan tovább éltek.

d. Melizmák

Nem rosszabbak, de nem is mutatható ki a javítás igénye. Nem állapítható meg kétségtelenül, hogy az apró eltérések, mint a 2. zsoltárban, ahol nem látszik *plica* a két *brevis* mellett, áttördeléskor történt igazítás vagy inkább csak megkopás következményei. A 6. zsoltár első sorában változatlanul *minima* és *semibrevis* található a két *brevis* helyett, tehát a tudatos átjavítás hiányzik. Szintén változatlan a 13: 4, ahol *brevis* helyett *semibrevis* a hajlítás második hangja.

e. Függelék

Nincs az *Aranyas Bibliától* gyökeres eltérés, de két dolgot említsünk, mert érnyeivel és hibáival a Tótfalusi megoldását követték a XVIII. század folyamán annyiszor kiadott debreceni és kolozsvári énekeskönyvek, s az utányomásként keletkezett többi.

A kis zsoltár végén az *Örök mindenható ...* kezdetű imádság nem Tótfalusi önálló leleménye, ha vitatkozása során hivatkozik is rá. Már Szenci Molnár kiadta. A későbbi kisalakú zsoltárok szintén tartalmaztak öt imádságot állandó függelékül. A tizenkettedrész teljes énekeskönyv-kiadások függeléke pedig hűs imádság, amely a múlt század elejéig változatlanul megmaradt.

Kálvin nyomán a református énekeskönyv csak a százötven bibliai zsoltárt tartalmazta rímes versekbe átírva, s függelékül a *Decalogus, Magnificat, Nunc dimittis* stb. énekelte változatát. Korábban nyolc ének alkotta a hazai zsoltárkönyv e függelékét, ezt Tótfalusi most a *Miatyánk* parafrázisával megtoldotta.

⁵ Az *Aranyas Biblia* 1198. lapján szól a magyarul nem tudó szedőkről, s az *Apologia Bibliorum* megemlíti a kiesett sorokat, erősítve, hogy még a nyomtatás előtt azok sem hiányoztak. A zsúfolt, apróbetűs szedés miatt a 8° Zsoltárkönyv terjedelme mindössze 102 lap. A későbbi, mások által készített kiadásokban is csekély az eltérés, 104–105. lap csupán.

Vélhetően más dallammal volt használatos az ének korábban. Ettől kezdve tartozik össze a *Mennybéli felséges Isten* szövege s az a dallam, amelyet egyébként Huszár Gál énekeskönyve 1560-ban már két változatban közölt. Az ének aztán a Komáromi Csipkés György Bibliájához nyomtatott zsolnárkönyvben (1717.) is megtalálható, s attól kezdve a debreceni énekeskönyvben, s valamennyi magyar református énekeskönyvben mindmáig.

Megjegyzés:

Szenci Molnár zsolnárainak kiadásait átvizsgálva keletkeztek a korábbi évek során jegyzeteim. Ezek alapján összegeztem a fentebbi következtetések meg 1993-ban. Időközben Haiman György tipográfiai vizsgálatok alapján jutott ugyanarra a következtetésre. Igazolta Szántó Tibor először 1962-ben megállapított, de nem részletezett fölvetését. Tótfalusi eleve számított arra, hogy újraszédelt helyett áttördeli az Aranyas Biblia mellé nyomtatott zsolnárkönyvet. „Nemcsak a betűtípus és a szöveg egyezik, de a szóközök, a kétféle kiadás sorainak – mint a nyomdászok mondják – kizárása is.” Nem utal azonban Haiman György tanulmánya a kis zsolnártban megismételt dallamsorokra a 25., 27. és 33. zsolnárnál. Említi viszont az áttördelést a Simeon éneke (*Nunc dimittis*) dallamánál, amelyet én fentebb nem tettem szóvá. Vö. Haiman György: „Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai”, MKSz 110 (1994) 198–203.

218 C. SOLTAR.

5 Es a' Sámuel Könyörgésével
Isten kerelé Nagy fűkségebe:
Es kérésekben Meghallá Isten,
Magadá nékiek A' mit tőle kértek.
6 Fenn a' felhőben Ozlop képében
Öket vezérlé A' puéta helybe,
Kik ő törvényét Es Ént igéjét
Híven megörizték, Frigyt kedveltek.
7 Meghallád Isten Ő kérésekben,
Hozzájok térél Es megengedel
Kegyelgedből: De hogy bünből
Ők ki nem térének, Megbűntetének.
8 Aldjátok Őtet Mint Istenünket,
Térdet hajtsatok, Es imádjátok
A' Sion hegyén, Ő lakó helyén:
Dicséretük igen, Mert Ént az UR Isten.

C. SOLTAR.

Háláadás lelki jó-téteményekért.

E földön ti minden n'pek
Az Istennek örvendjétek,
Előte v'p énekekkel
Szolgájjátok Őt vi; érvvel.
2 Tudjátok hogy ez az Isten
Ki minket teremtett böltsen:
Es mi vagyunk ő népei,
Es ő nyájának juhai.
3 Ő kapuin mennyetek-bé,
Hálát adván hívetekbe,

Jer

CI. SOLTAR.

219

Jer mennyünk-bé tornáztiban
Néki nagy hálkat adván.
4 Mert nagy az ő kegyelése
Es megmarad mind örökké,
Es az ő Ént igazsága
Megáll, és el nem fogy soha.

CI. SOLTAR.

Fogadjá Dávidnak az ő orfáglásról.

Mindennek előte irgalmasságról,
Létem éneklésem az igazságról:
Es dicséretet mondok ki'ntelen
Néked Isten.

2 Okofsággal járok minden útsamban,
Miglen eljök ez orbágot rám bizván,
Hogy házamat híven vezérlehesem,
Igyekezem. (lek,

3 Semmi gonosz do'got én nem kedvel-
De minden gonos'ul előte gyűlölsök,
Ezekre lemmiképen nem vetem
Az én lémem.

4 Az hamis érvü távól mennyem tölem,
A' gonos' emberhez nem létem kedvem,
Nem jó a' tsalárd ember előmben
Semmi helyen.

5 Ki ő feleit titkon rágalmazza,
Annak nálam nem létem maradása:
A' fuvalkodó kevélyt előtem
Nem ézenvedem.

6 Az